

בתורתו יהגה מאת הרב שג"ר

מבוא לדיון

חיבורו של הרב שג"ר זצ"ל בתורתו יהגה¹ יצא לאור כשנה לאחר פטירת מחברו. הספר פורץ דרך ומאתגר חשיבה בשלוש הסוגיות הנידונות בו: הצבעה חריפה וכנה של ראש ישיבה על הפער בין המצוי לרצוי בתחום לימוד גמרא בישיבות הדתיות-לאומיות; ניתוח דרכי לימוד הגמרא בדורות האחרונים, ובעיקר בחינה של המשמעות הדתית והרוחנית של דרכים אלה; הצעת דרכי לימוד חדשות שחורגות מעבר למקובל ולמצוי בעולם התורני.

ניתן להסכים עם כל אחד מן הניתוחים ועם כל אחת מן ההצעות, להסתייג מהם או לדחותם, ובהמשך נעמוד על כך בהרחבה, אך קשה להתעלם מן השאלות העולות בספר, וקשה להתכחש למול האתגרים העומדים לפתחה של החברה הדתית-לאומית בתחום לימוד הגמרא.

*

הטענה העומדת ביסוד הספר היא שהתורה שבעל פה היא הברית שבין הקב"ה לבין עם ישראל. לאחר שהרב שג"ר מפתח ומבאר את מושג ה'ברית' הוא קובע שהתורה שבעל פה קשורה "קשר בל יינתק בעם ישראל החי, המתפתח והמשתנה" (עמ' 28). בהקשר זה הוא טוען:

שכל דרך לימוד היא חלק ממכלול שלם שמרכיביו אינם ניתנים להפרדה זה מזה: ... האידאולוגיה – תפיסת העולם הכוללת שבמסגרתה התפתחה דרך הלימוד הנידונה...; המתודה של הלימוד... [ו]תפיסה מסוימת של מטרת הלימוד... המוטיבציה (עמ' 19).

הספר פותח במצוקה של לימוד הגמרא במערכת החינוך הדתית-לאומית. המילים הפותחות את המבוא הן:

הציבור הדתי-לאומי שרוי במצוקה ביחס ללימוד הגמרא. המצוקה הולידה תלי תלים של מאמרים, כנסים ושבתות עיון שנועדו להביא מזור לבעיה. השאלה העיקרית היא מדוע הלימוד איננו חלק מרכזי בחייו של בוגר מערכת החינוך הממלכתית-דתית (עמ' 13).

1. ש"ג רוזנברג, בתורתו יהגה – לימוד גמרא כבקשת אלוקים, אפרתה תשס"ט.

בין השאר הרב דן בפער שבין עולמו הממשי של התלמיד – שחי בריבוי עולמות ונותן מקום משמעותי לעולם החול, לתרבות העולמית, לשירות בצבא וללימודי חול – לבין עולם הלמדנות הישיבתית. וכך הוא קובע:

נוכחותם של המרכיבים הללו בעולמו של הצעיר הדתי-לאומי אינה מאפשרת את העתקת מודל לימוד התורה הליטאי-הישיבתי במתכונתו השוללת את העולם החסידי, הציוני והתרבותי-הכללי גם יחד, אל תוך המוסדות הדתיים-לאומיים. שונותם של תלמידי המוסדות האלה מחייבת צורה שונה של לימוד (עמ' 17).

כאמור, רוב פרקי הספר בוחנים את דרכי לימוד התורה בדורות האחרונים. הרב שג"ר עומד על הזיקה שבין התפיסות הרוחניות והדתיות השונות לבין דרכי הלימוד הנגזרות מהן. בין השאר נידונות גישותיהם של הגר"א ושל ממשיכיו בישיבת וולוז'ין: ר' חיים מוולוז'ין והנצי"ב; ר' ישראל מסלנט מחוללה של תנועת המוסר; ר' חיים מברסק; ר' שמעון שקאפ ודרך הלימוד של ישיבת טלז; הגרי"ד סולובייצ'יק והרב קוק. כמו כן נידונה בהרחבה שאלת משמעותו הדתית של מחקר התלמוד האקדמי ואפשרות שילובו בלימוד התורה הישיבתי, וכן בשאלת משמעות לימוד הגמרא בהקשר של עולם פוסט-מודרני.

בחלקו האחרון של הספר מוצעת תפיסה חדשה של דרכי לימוד התורה: "האתגר של דורנו הוא בניית עולם חדש של לימוד תורה, בנייה מחדש של צלעות המשולש: אידאולוגיה-מוטיבציה-מתודה" (עמ' 193). בין השאר מציע הרב שג"ר לשלב בלימוד את שאלת ה'משמעות' – "היות התורה תורת חיים שמכוחה מתגלה אלי דבר ה' בתוך עולמי האישי והחברתי הממשי... רצון ה' המפעפע בלימוד, חודר לתכניו הרחבים והעמוקים ומחיייה אותם" (עמ' 199).² כמו כן הוא מציע דרכים לשילוב המחקר האקדמי בלימוד הישיבתי. על אף הצעות חדשות אלה קובע הרב שג"ר:

...מזן הראוי לסייג. שכן חשוב להדגיש גם את הצד השני: מרכיב מהותי בלימוד תורה בכלל ובלימוד הלכה בפרט הוא היותם חלק ממסורת הדורות הקודמים ומרצף בל ינותק (עמ' 29).

מתח זה שבין דרכי הלימוד המסורתיות לבין הרצון להתאמת דרכי הלימוד לעולם החדש מלווה את הקורא לאורך כל הספר.

2. וכך כתב הרב שג"ר זמן קצר לפני פטירתו: "כמו בשאר כתבי, המאמץ העיקרי שלי היה להיענות לכמיהה ולדרישה לרלוונטיות, ובכך להפוך את תורת הדרשה לתורה חיים שיהא גם תורת אמת. זה' אלוקים אמת. למה? לפי שהוא אלוקים חיים..." (רעים האהובים – דרשות חתונה, אפרתה תשס"ח, עמ' 13).

*

הספר מבוסס על סדרת שיעורים שהועברה לפני כמעט עשרים שנה ב'בית מורשה' בירושלים ועל מקורות נוספים.³ וזו לשונו של ד"ר זוהר מאור, עורך הספר:

לפני כחמש שנים ביקש ממני הרב שג"ר זצ"ל לקחת את הטיוטות השונות ולערוך על פיהן ספר שיציג באופן מסודר ונהיר את שיטתו. בעריכת הספר ניסיתי לשמר ככל האפשר את המהלך שבנה הרב בקורס שהעביר: בתחילה מוצגת המצוקה בלימוד הגמרא, מצוקה שהניעה את הרב לעצב דרך חדשה בלימוד; לאחר מכן מוצגים מושגי התשתית שהרב טבע לשם ניתוח דרכי הלימוד השונות. בהמשך נפרסת תמונה רחבה של הדרכים השונות ללימוד: ניתוח שיטתי של הלמדנות הישיבתית... התמודדות עם דרכו של הגרי"ד סולוביצ'יק, שהציע שיטה הגותית על בסיס הלמדנות הבריסקאית, התמודדות עם מחקר התלמוד לגונוני, ולסיום – הצעת שיטת הלימוד הייחודית שלו. אל קבצי המחשב שנכתבו על בסיס הקורס ב'בית מורשה' הוספתי חלקים מקבצים מתקופות שונות שעסקו אף הם בנושאים הנידונים. עם זאת לא היה מנוס מהתערבות בטקסט ומעריכה נמרצת, בשל העובדה שהדברים לא נכתבו לשם פרסום, אלא כראשי פרקים לקראת שיעור או הרצאה...⁴

כפי שכתב העורך שם בהמשך:

הרב עיין בחיבור בשלבים שונים שלו, העיר את הערותיו, וסמך את ידו עליו... הספקנו להדפיס למענו גרסה ראשונה של הספר. הוא קרא את החיבור בשבועות האחרונים לפני הסתלקותו, חיבר לו דברי הקדמה, ואף העיר עליו מספר הערות.⁵

3. ניצנים ראשונים של התפיסות שבאו בספר נתפרסמו במאמרו של הרב שג"ר, 'מתודה ומוטיבציה בהוראת גמרא', מים מדליו א, תשנ"ה, עמ' 353-365; המאמר חזר ונדפס באסופת המאמרים של הרב שג"ר: ד' מאור (עורך), נהלך ברג"ש – מבחר מאמרים, אפרתה תשס"ח, עמ' 59-72; דיון בעל חשיבות ביחסי למדנות – מחקר תלמודי, מצויים בהקדמת הרב לספרו: נ' סמט (עורך), אהבוך עד מות, אפרתה תשס"ד; העניין של הרב בדרכי הלימוד בציבור הדתי-לאומי נידונו במקומות נוספים בחיבוריו. ראו למשל: הרב שג"ר, כלים שבורים, א' צוריאלי (עורך), אפרתה תשס"ד, עמ' 101 ואילך.

4. בתורתו יהגה, עמ' 8-9. המקורות השונים שמהם מורכב הספר עדיין ניכרים לעתים לעין הקורא. דרך משל, הערה 287 המופיעה בעמוד 159 מתייחסת ל"אורבך ז"ל או יבדלח"א גילת...". אלו דברים שנכתבו אי-שם בין תשנ"א שבה נפטר א"א אורבך, לבין תשנ"ז שבה נפטר י"ד גילת. לעומת זאת, הדיון בעמ' 221-223, הדין בשיטת ה'רבדים' נכתב, ככל הנראה, לאחר השנים תשס"ג-תשס"ד שבהן פרץ 'פולמוס הרבדים'.

5. שם, עמ' 9.

*

הפיכת רשימות שונות לספר היא הישג מרשים של העורך. וכך כתב הרב שג"ר בסוף הקדמתו לספר:

תרומתו של ד"ר זוהר מאור אינה רק בהמרת לשון על-פה של הרצאות ושיעורים ללשון הכתיבה, אלא גם בהבאת הדברים לכלל משנה שיטתית וביקורתית המנוסחת בבחירות וזמינה לקורא התורני המשכיל. מוצדק לומר על עריכתו, 'פנים חדשות באו לכאן'.⁶

כלולת כאן שתי נקודות חשובות ביחס לעריכה: א. המרת הלשון ללשון כתובה; ב. סידור הדברים לכלל משנה שיטתית.

כאמור, הספר התבסס על רשימותיו של הרב שג"ר. על אף שהן, לכאורה, תורה שבכתב, הן למעשה תורה שבעל פה. ביאור הדברים: הרב שג"ר כתב במשך שנים ארוכות את שיעוריו. בשנות ההוראה הראשונות הרשימות היו כמעט לשון השיעור או הדרשה עצמה. הוא היה קורא בשיעור את רשימותיו, ועל גביהן היה מוסיף, משנה ומפתח את הדברים. משמעות הדברים היא שדרך הכתיבה תאמה את לשון ההוראה והדיבור, והיא לא הייתה לשון כתובה.⁷ אין צריך לומר, שבמעבר מרשימות שהוכנו לקראת שיעור לבין מאמר או ספר כתוב יש צורך לתרגם את הרעיונות לשפה ולמבנה התואמים את הלשון הכתובה.⁸

הנקודה השנייה קשורה אף היא לפער שבין דברים שבעל פה לדברים שבכתב אך היא מהותית הרבה יותר. דברים שבעל פה הם לעולם חד-פעמיים. אירוע חד-פעמי

6. שם, עמ' 12.

7. אדגים את הדברים. באחת הדרשות של הרב שג"ר בשנת תשמ"ב אמר הרב: "קשה מאוד להסביר את המושגים 'העולם הזה' ו'העולם הבא'... מה פירוש 'להכיר'? מה פירוש 'להודות'? מה פירוש שהקב"ה 'נמצא בכל דבר ודבר'? אמרתי רק את המילים, אך כל אחד ואחד צריך למצוא את הדברים בלבד" (מ' ורדיגר וע' פוקס [עורכים], פניך אבקש – דרשות שנאמרו בישיבת הכותל בשנת תשמ"ב, עמ' 88; הדברים מבוססים על תמלול של השיחה). הקורא יכול לשמוע את המנגינה ואת התבניות הרטוריות שבהן נאמרו דברים שעל פה. אבל כבר ברשימות שהרב כתב לקראת הדרשה הוא ביטא את הדברים: "אני מרגיש שלא הצלחתי לבטא את עצמי, אלו דברים שליבא לפומא לא גליא: העוה"ב והעוה"ז, החי, המת, ההודאה וההודיה. אמרתי רק את המילים, אך כאו"א צריך למצוא את הדברים בלבד...". סוף דבר, במקרים רבים הרשימות הכתובות של הרב שג"ר אינן בגדר 'מאמרים' או 'תורה שבכתב' אלא 'דרשות' ו'שיעורים', כלומר: תורה שהיא על-פה. כפי שאני למד מר' ישי מבורך, העורך בשנים האחרונות את ספרי הדרשות של הרב שג"ר, קובצי המחשב שכתב הרב שג"ר שונים במידה מסוימת מרשימותיו בכתב יד, ואופיים מצוי אי-שם בין דברים שעל פה לדברים שבכתב. יש בהם הרבה רשימות עצמאיות, וכן קבצים שנערכו בשיטת 'גזור והדבק' מקבצים שונים – לקראת שיעורים ולאחר שיעורים. עיינו בהקדמתו של מבורך לספרי הרב: זמן של חירות, אלון שבות תש"ע, עמ' 7-9; בצל האמונה, אלון שבות תשע"א, עמ' 8-9.

8. על הקשר אחר של פער בין לשון כתובה ללשון מדוברת עיינו בדברי המבוא לשיעורי הרב אהרן ליכטנשטיין – דינא דגרמי, אלון שבות תש"ס, עמ' 7-9.

שנועד להדגיש נקודה מסוימת, להתמודד עם בעיה כלשהי, להתייחס לאירועים שעל הפרק וכיוצא בזה.⁹ נקודה זו מהותית מאוד להבנתו של החיבור שלפנינו, ומשום כך ארחיב בה מעט.

מבין הספרים שיצאו עד היום מתורתו של הרב שג"ר רק שלושה חיבורים עובדו כספרים ולא נדפסו כאוסף של דרשות או מאמרים או שכתובי שיעורים. קדם לבתורתו יהגה החיבור שובי נפשי, העוסק בתורת התשובה,¹⁰ וכן הקובץ אהבוך עד מות העוסק בסוגיית קידוש השם.

ההבנה שמדובר בספרים שנוצרו מתוך שיעורים – ולו מתוך סדרת שיעורים בנויה היטב – מסבירה את אופיים. הספר שובי נפשי העוסק בתורת התשובה של הוגים שונים סובב סביב ציר מרכזי אחד – התשובה כ'חירות' או כ'חסד' – והרבה מן הפרקים שבספר עוסקים בו. נוסף על כך יש בו דיון גם בכמה שיטות תשובה נוספות.

ודאי שאין בספר זה יומרה לעסוק ב'תורת התשובה' בהגות היהודית מאז ועד עולם. אין בספר זה התייחסות לתפיסות תשובה מרכזיות ומהותיות של כמה מחשובי ההוגים, וגם ביחס לחכמים שנידונו בספר, לא כל ההיבטים הקשורים לתורתם נידונה. כאמור, בספר שנוסד על שיעורים – אין בכך חיסרון.

בדומה לכך, בתורתו יהגה מציע כמה פרקים על דרכי הלימוד בדורות האחרונים. השיעורים שעליהם מבוסס הספר נוגעים לכמה תפיסות מרכזיות בציבור הדתי-לאומי. בין השאר באים בו דיונים ארוכים בשיטת הלימוד הבריסקאית, עיסוק מרובה ברב קוק וברב סולוביצ'יק, כמה פרקים העוסקים במחקר התלמודי.

ההבנה שמדובר בשיעורים שהפכו לספר מובנה מסבירה את אופיים של הדיונים. דרך משל, בחיבור שעוסק בדרכי הלימוד הבריסקאיות אין מקום להבהיר את דרכי הלימוד של ר' חיים מבריסק על פי דבריו של נכדו – הרב סולוביצ'יק, כפי שהרב שג"ר עושה,¹¹ אבל בשיעור שנועד להדגיש ולהדגים נקודה מסוימת הדבר מתקבל על הדעת ועשוי להאיר עיניים.

זאת ועוד בספר שיטתי העוסק בדרכי הלימוד בדורות האחרונים היה מקום להתייחסות לשיטות לימוד מחוץ לעולם הליטאי: דרך משל, דרכי הלימוד מיסודו של החת"ם סופר שנהגו בהונגריה או דרכי הלימוד של חכמי הספרדים. אלה גם אלה חסרים בספר. לא זו בלבד, אפילו בתוך העולם הליטאי ההתייחסות לאישים מרכזיים לוקה בחסר. בשיעורי הגמרא שלו היה הרב שג"ר גולש מדי פעם לדיון עקרוני על דרכי הלימוד. אני זוכר הערות עקרוניות של הרב על דרכי הלימוד של החזון אי"ש ועל

9. דרך משל, בדרשה משנת תשמ"ב הנזכרת לעיל בהערה 7, הרב גולש מתוך הדברים שלו למחשבות על לימוד תורה ומקומו, ודברים המתאימים היטב ל'אמצע זמן חורף' בשיבה. הרעיונות העקרוניים בלולים באמירות המתאימות לזמן, למקום ולהקשר שבהם נאמרו הדברים, וקשה להפריד בין הדברים.

10. הרב שג"ר, שובי נפשי – חסד או חירות, אפרתה תשס"ג.² השיעורים והדרשות הנפרדות הפכו לספר בידיו של הרב יאיר דרייפוס, יבדל"א.

11. בתורתו יהגה, עמ' 74 ואילך.

ביקורתו העקרונית בהשגותיו על חדושי רבנו חיים הלוי על הרמב"ם,¹² וכן היגדים על אודות דרכי הלימוד של ר' ברוך בער ליבוביץ', בעל ברכת שמואל,¹³ ועוד. אלה לא מצאו את המקום המתאים להם בחיבור זה.¹⁴ ושוב, אילו היה מדובר בספר שכותרתו 'דרכי הלימוד בדורות האחרונים' היה הספר חסר. אבל בספר שעניינו ההתמודדות של הלומד בן הזמן הזה עם דרכי הלימוד השונות – הדבר הגיוני ואף מסתבר. הרב בחר את הנושאים שעמם ביקש להתמודד, ואת הנקודות שאותן ביקש להדגיש באותו הקשר. מבחינה זו, על אף שבידינו ספר בנוי לתלפיות, עדיין יש בו מן הסממנים של ההקשר המקורי שבו נכתבו ונאמרו הדברים. כאמור, הבנתה של נקודה זו מרכזית להבנת החיבור – על מה שיש בו, ואף על מה שאין בו.

*

לימודו של הרב שג"ר היה כמעין המתגבר. חידושי התורה שלו היו גם בתכנים חדשים וגם בדרכי לימוד חדשות. מבחינה מסוימת כל חידוש האפיל על חידוש קודם, וכל תפיסה חדשה ביטלה במידה מסוימת תפיסות קודמות. הוא כביכול חזר בתשובה על התשובה הקודמת שלו.¹⁵ אפילו הספר עצמו שהוא עצמו 'הזמין' נתפס במובן מסוים

12. באחד השיעורים על מסכת מכות (ישיבת הכותל, זמן קיץ תשמ"א) הרב שג"ר התייחס בין השאר להשגתו של החזון אי"ש על דברי ר' חיים בהלכות עדות פ"כ ה"ב (דברי החזון אי"ש באים במהדורות של חדושי רבנו חיים הלוי על הרמב"ם... עם גיליונות חזון איש [ללא שנת ומקום דפוס], בעמ' 25). הדיון שם הוא על אודות ההגבלה של "כאשר זמם ולא כאשר עשה" ביחס למיתה ולא ביחס למלקות. ר' חיים ביאר "דכשהוזמו העדים ואיגלאי מילתא דלא עשה ולא כלום... אם כן... נמצא דאין על המלקות דין מעשה בית דין כלל, ולא חשיבי בית דין... ולא חשיבי תו 'עשה'...". על כך הקשה החזון אי"ש "ולמה לא נימא דזמם לעשות הצער וההפסד לאחיו של מלקות... אף שאין הדבר אמת...". אם זכרוני אינו מטעה אותי הרב דיבר על ההבדל העקרוני בין דברי החזון אי"ש המתייחס למלקות עצמן ולכאב הפיזי לעומת ר' חיים הרואה במלקות בעיקר את ההיבט הפורמלי של "מעשה בית דין". הרב ביקש לעמוד על ההבדל העקרוני בין התפיסה הפורמלית לבין התפיסה המציאותית הבאה לידי ביטוי בדברי החזון אי"ש. היבט מסוים של דברים אלה (ללא אזכור החזון אי"ש) בא בכתורתו יהגה, עמ' 80, 85-86. אזכור של התנגדותו של החזון אי"ש ללמדנות הבריסקאית נרמזה בספר, עמ' 96 והערה 156.

13. חיבתו של הרב שג"ר לברכת שמואל שהיה בעיניו דוגמה ללמדן 'פורמלי' קיצוני באה לידי ביטוי בכמה וכמה ציטוטים שלו בספר. ראו למשל עמ' 240, 261.

14. גם סוגיית לימוד התורה לנשים, גם סוגיית לימוד התורה של נשים, ושאלת לימוד התורה ה'נשי', שהרב שג"ר הקדיש לה מאמר ארוך, לא באה לידי ביטוי בספר זה. ראו: 'רואים את הקולות: למדנות ישיבתית ו"קול נשי" בלימוד תורה', מסכת ה, תשס"ו, עמ' 45-68 (המאמר נדפס שוב בתוך: ז' מאור [עורך], שני המאורות – השוויון במשפחה ממבט יהודי חדש, אפרתה תשס"ז, עמ' 68-83).

15. הדברים מכוונים, כמובן, לליקוטי מוהר"ן, א, ו: "שצריך לעשות תשובה על התשובה הראשונה". תורה זו של ר' נחמן נידונה בשיעורו של הרב שנדפס בספרו שובי נפשי, עמ' 13-31.

כלא מתאים לגמרי לתפיסות החדשות שעוצבו בנקודת הזמן שבו הסתיים הספר. וכך כתב הרב בהקדמתו לחיבור:

זאת ועוד, דעותיו של אדם, משתנות ומתעדכנות תוך כדי לימוד, ובכלל זה גם דעותי שלי, ולכן חיבור זה אינו משקף במלואו את 'המהדורה בתרא' של דרכי בלימוד... (עמ' 12).

*

בתורתו יהגה הוא מן החיבורים המעטים שהוקדשו לעיון מעמיק בדרכי הלימוד המקובלות בדורות האחרונים, והוא גם מן המעטים שכתב תלמיד חכם מופלג שבו הוא מציע ומתלבט באשר לדרכי לימוד חדשות, התואמות – לדעתו – לדור הזה ולמציאות שבה אנו חיים.

ביזמתו של הרב ד"ר אברהם וולפיש פנתה מערכת נטועים לרבנים, חוקרים ואנשי חינוך על מנת שיתייחסו לספר מהיבטיו השונים. בפנייתנו, ביקשנו מן הכותבים מאמרים הנוגעים לספר מכל זווית שבה יבחרו לכתוב: היבטים אישיים, היבטים אידאולוגיים, היבטים דידקטיים וכיוצא בזה. חלק מן הנמענים נענו ושלחו מאמר. חלק מן הנמענים העבירו את פנייתנו לאחרים ומהם קיבלנו מאמר.

המאמרים שלהלן באו בסדר אלף-בית של שמות הכותבים. כמה ממאמרים אלה מבטאים ביקורת – לעתים חריפה – על פרטים או על כללים בספר; חלק מן המאמרים מסכימים עם תפיסותיו של הרב שג"ר, ולעתים מבקשים להפליג אתם למחוזות נוספים; מאמרים אחרים משקפים מהלכים אישיים – דומים או שונים – למהלך שהרב שג"ר מתאר בספרו.

מן המאמרים המבקרים אפשר למנות את מאמרו של הרב אליקים קרומביין המערער על הנחות היסוד העומדות ביסודו של החיבור. הוא מפקפק בקיומה של זיקה הדוקה בין דרכי לימוד לבין העולם התרבותי שבו הם מתנהלים, ובין השאר הוא מבקר את דבריו של הרב שג"ר בעניין הזיקה שבין עולמה של הלמדנות הליטאית-בריסקאית לבין תפיסות עולם 'חרדיות' מסתגרות.

הרב ד"ר אברהם וולפיש מבקש לרכך את הניגודים החריפים הבאים בספר. מתוך כך הוא מבקר את שלוש הנחות היסוד שעליהן מושתת הספר: הוא מפקפק בעצמה ובפרופורציות של ה'מועקה' בלימוד הגמרא, הוא מציג את הזיקה שבין השקפות עולם לבין דרכי לימוד באופן מורכב יותר מן המוצג בחיבור, והוא כופר במידת ההשפעה של הפוסט-מודרניזם על העולם הדתי שבו אנו חיים. כמו כן הוא דן בדרך הלימוד החדשה המוצעת על ידי הרב שג"ר ובדרכי מימושה, ומציע דרך שונה לשילוב למדנות, מחקר אקדמי וחיפוש משמעות.

הרב פרופ' נריה גוטל איננו מקבל את המוחלטות שבה מוצגים הדברים בספר; כביכול ישנה שיטה אפשרית אחת לתקנת לימוד התלמוד במחוזותינו. כמו כן הוא מבקר את הדרך שבה נבחנות שיטות הלימוד המסורתיות: רק חלק מן השיטות נבחנות, ואף הן נבחנות על סמך היגדים פרוגרמטיים ולא על סמך ניתוח של דרכי הלימוד עצמן.

הרב שלום היימן מתמקד בדיונו של הרב שג"ר על שיטת ה'רבדים'. הוא מבהיר את עניינה של שיטה זו, ומבקש להבהיר את מקומה כדרך הוראת תלמוד, ולא כשיטת לימוד שבאה להחליף את דרכי הלימוד המסורתיות.

מעבר להסכמה של פרופ' שלום כרמי עם כמה נקודות בספר הוא מבקר כמה מן התפיסות של הרב שג"ר. לטענתו חיפוש אחר 'משמעות' בלימוד עשוי להיות, למעשה, חיפוש של 'הבבואה שלי', והתעלמות מן הפער שבין הבורא לנברא. הוא גם כופר בזיקה שבין ה'שגרה וההרגל' לבין דרכי לימוד מסוימות, ולדעתו סכנות אלה אורבות גם לפתחן של דרכי לימוד חדשות. מבחינת דרכי הלימוד הוא מציע להוסיף ממדי לימוד נוספים מעבר לדרכי הלימוד המקובלות, ולא להמיר את דרכי הלימוד בדרכי לימוד חדשות.

כאמור, כמה מן המאמרים מבקשים להוסיף נקודות נוספות לדיונו של הרב שג"ר. במאמר שנכתב מנקודת ראות של פסיכולוג, מבקש ד"ר ברוך כהנא להשלים את הדיון במשבר הנוכחי בתחום לימוד הגמרא על ידי הוספת רובד של "תיאור ההקשר החברתי והנפשי של הלימוד". הוא מנתח את דרכי הלימוד הבאות בחיבור שלפנינו מן ההיבט של שאלת בניין האישיות של הלומד. לדבריו, על אף שהרב שג"ר רואה את דרך הלימוד המוצעת בחיבור כדרך טבעית ו'ביתית' ללימוד התורה, גם היא סוג של 'אידאולוגיית לימוד' חדשה. הוא מסכם את מאמרו בכך שהספר הוא "בסיס נפלא להתמודדות עם המשבר העכשווי... אלא שלדעתי... הוא אינו אלא צעד ראשון בדרך ארוכה".

הרב יובל שרלו מעלה הרהורים על אודות דרכי פסיקת הלכה בדור הזה, ובמובן מסוים הוא מותח את הדיונים של הרב שג"ר על דרכי לימוד למחשבות על אודות פסיקת הלכה ב'זמן הזה'. לדבריו, "הניסיון להפריד את עולם הלמדנות מעולם ההלכה לא רק שלא יצליח, אלא שגם אבוי לנו אם יצליח". בהתאם לכך הוא דן ביחסים הדיאלוגיים שבין הרב הפוסק לבין קהילתו, ובהשבה של פסיקת ההלכה אל מקורותיה עד שתוכל לענות גם על השאלה: "מהי הדרכת ריבוננו של עולם בהלכה לכתחילה".

מאמרו של הרב ד"ר בנימין לאו עומד "על מערכת היחסים שבין לימוד התלמוד באקדמיה ללימוד בשיבה" והוא מנסה לתאר "את החוויה הרוחנית והמחשבתית שיכולה להתרחש בלימוד האקדמי". הניתוח שלו דן בתהליכי השילוב של עולם האקדמיה עם עולם התורה בתחומי מדעי הטבע ובתחום מדעי הרוח הכלליים, והוא בוחן את יכולת השילוב של 'מדעי היהדות' בתוך העולם התורני.

מאמרו של הרב מאיר ליכטנשטיין עוסק בהרחבה בייחודה של שיטת הלימוד הבריסקאית, במקורה בבית המדרש של הגר"א, בתנופה שהכניסה לעולם הלימוד הליטאי, ובחשיבותה של דרך לימוד זו. עם זאת, הוא מזדהה עם הרב שג"ר בצורך לשלב דרך זו יחד עם דרכי לימוד נוספות, המבקשות למצוא גם 'משמעות' בלימוד הגמרא. במאמר באות כמה השגות על תפיסותיו של הרב שג"ר. בין השאר באה ביקורת על שאיפתו של הרב שג"ר להעצים דרכי לימוד טלזאיות ועל ייחוס מגמות של שילוב 'השכלה' עם תורה לגר"א ולתלמידיו. המאמר מתאר גם מסע אישי והתחבטות בין דרכי

הלימוד השונות ואפשר לקרוא בו על "הקרבה הקיימת בין המסע שלי ובין המסע של הרב שג"ר למרות שדרכינו שונות בכמה נקודות".

מאמרו של הרב דוב ברקוביץ דן בכמה מדרכי הלימוד הנסקרות בספר. בין השאר, הוא מציע לראות בדרכי הלימוד החדשניות שהוצעו על ידי הרב קוק והרב סולוביצ'יק גישות של 'אמצע הדרך', כלומר: כגישות שהפליגו מעבר לדרכי הלימוד המסורתיות אך לא מיצו את התהליך של התאמת דרכי הלימוד לעולם המתחדש ולעולמה של ארץ ישראל. מתוך כך דן הרב ברקוביץ בגישתו של הרב שג"ר המבקשת להדגיש את הממדים האישיים בלימוד התורה, ומעיין בשאלה אם התורה לא תהפוך מתורה 'מוחלטת' לתורה אישית וסובייקטיבית, וכיצד 'שיח המצוות' לא יהפוך ל'שיח ערכים' אנושיים.

מאמרו של הרב ד"ר יהודה ברנדס מציע ניתוח של דרכי הלימוד שהוצעו על ידי הרב שג"ר עצמו. הוא בוחן דרכים אלה ועומד על הזיקה שבינם לבין הגותו והעולם הרוחני והדתי שלו. לדעת המחבר "התביעה העיקרית של הרב שג"ר בתחום ההגות ובתחום הלמדנות גם יחד היא... התביעה לכנות". על פי הצעתו דרכי הלימוד השונות של הרב שג"ר אינן אלא ביטויים שונים לאותה תביעה יסודית של חדירה למקורות הדברים והגעה מעבר למילים הכתובות אל ההבנה הפנימית של העניין; הדרכים השונות שבהן נטתה הגותו של הרב שג"ר באו לידי ביטוי גם במימושן בדרכי לימוד הגמרא שלו.

*

מערכת נטועים אינה רואה בדיון הזה סוף פסוק. נהפוך הוא. אנו רואים חשיבות בדיון על אודות דרכי הלימוד הראויות, ואנו מבקשים לעורר ולעודד דיון שכזה גם להבא.